Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej, 58
Warszawa 2023
Article No. 2947

Citation:
Межжеріна, Г. В. (2023). Соціально-етичні портрети представників духовенства в Новгородському першому літописі. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *58*, Article 2947. https://doi.org/10.11649/sfps.2947
Mezhzherina, H. V. (2023). Sotsial′no-etychni portrety predstavnykiv dukhovenstva v Novhorods′komu pershomu litopysi. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *58*, Article 2947. https://doi.org/10.11649/sfps.2947

DOI: 10.11649/sfps.2947

Ганна Валентинівна Межжеріна
(Національний авіаційний університет, Київ)

Соціально-етичні портрети представників духовенства в Новгородському першому літописі

Вступ

Невід'ємною складовою літератури Київської Русі є новгородські писемні пам'ятки – Новгородський перший літопис, новгородські грамоти на бересті, грамоти Великого Новгорода, написи Новгородського Софійського собору, новгородські Мінеї XI ст., «Новгородський кодекс» 1036 р. та ін.

Новгородський перший літопис представлений одним списком старшого зводу – Синодальним списком XIII–XIV ст., а також декількома списками молодшого зводу – Комісійним (XV ст.), Академічним (XV ст.), Троїцьким (XVI ст.), Толстовським (XVIII ст.), Воронцовським (XIX ст.). Синодальний список відомий під назвою «Новгородський перший літопис старшого зводу», починається зі статті *1016 р. і закінчується статтею *1352 р., налічує 169 аркушів, під № 786 зберігається в Державному історичному музеї (Москва, ГИМ) у відділі рукописів. Комісійний список одержав назву «Новгородський перший літопис молодшого зводу», описує події *854–1447 рр., налічує 264 аркуші,

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.en), which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that the article is properly cited. © The Author(s) 2023.
Publisher: Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences
[Wydawca: Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk]

зберігається в Інституті історії (Санкт-Петербурзький інститут історії РАН) у зібранні Археографічної комісії під № 240. Склад, історія, питання хронології, стилістичні особливості Синодального і Комісійного списків висвітлені в численних наукових розвідках, зокрема, працях Т. В. Гімона, О. О. Гіппуса, А. М. Насонова, А. Л. Нікітіна, П. П. Толочка, О. О. Шахматова, Зофії Бжозовської, Івана Петрова (Гимон, 1998, 2015; Гиппиус, 2006; Насонов, 1969; Никитин, 2005; Толочко, 2005, сс. 219–254, 2018, сс. 175–194; Шахматов, 2003; Brzozowska & Petrov, 2019; Guimon, 2015).

Як об'єднувальна за своєю природою пам'ятка писемності Новгородський перший літопис є конволютом, містить вставні, певною мірою автономні повісті. Спільними для обох списків вставками є «Повість про взяття Царгорода фрягами», «Повість про битву на Калці», «Повість про Батиєво нашестя», «однак уже "Повість про вбивство Михаїла Чернігівського" під 6753/1245 р. виявляється представленою тільки в НІЛ-К, так само як лише в цьому списку ми знаходимо поєднання тексту "Повісті про князя Олександра Ярославича Невського" з порічними статтями літопису» (Никитин, 2005, с. 418). Деякі вставки є «конвоєм» (за термінологією Д. С. Лихачова). Так, «Повість про взяття Царгорода фрягами» дійшла до наших днів «не тільки в примірнику ГИМ, Син. 786, а й у багатьох інших східнослов'янських історіографічних збірниках XV–XVI ст.» (Brzozowska & Petrov, 2019, с. XVII). У складі Комісійного списку двадцять п'ять вставок, серед яких перелік князів, митрополитів, архімандритів, архієпископів, єпископів, статути князів Ярослава, Всеволода тощо. «Повість про взяття Царгорода фрягами» і порічні літописні записи, які торкаються історії церкви, входять до кола наукових інтересів лінгвістів у багатьох країнах (Freydank, 1968; Gordon, 1973; Paul, 2003; Poppe, 1968, 1971; Savignac, 2020 та ін.).

Літопис поєднав у собі київську і новгородську літописні традиції, до його складу увійшли «Найдавніший Київський звід», або «Повість временних літ», матеріали «Другого Києво-Печерського зводу» 1095 р., складений у Новгороді літопис 1036 р., літописні статті новгородських хроністів після 1036 р. Новгородський перший літопис є безцінним джерелом інформації про духовний світ східних слов'ян XI–XIII ст. не тільки новгородських земель, а й усієї території Київської Русі. Як зазначив П. П. Толочко, новгородські

> літописні записи подані з такою мірою деталізації, наповнені такою кількістю фактичних даних, що є своєрідною енциклопедією історії Новгорода. Менше уваги новгородські літописці приділяли подіям, які відбувалися в інших землях Русі, але повністю абстрагуватися від них не могли. Новгород жив

у постійній взаємодії з Києвом, Володимиром-на-Клязьмі, Смоленськом, Черніговом, і це не могло не відбитися на його літописанні (Толочко, 2018, с. 192; див. також Висоцький, 1998; Толочко, 2005).

Будучи написаним як хроніка не тільки світської, а й церковної історії, літопис залишив свідчення про діяльність багатьох священнослужителів у перші століття утвердження християнства в східних слов'ян. Новгородські хроністи ретельно фіксували імена представників новгородського, а іноді й немісцевого (київського, переяславльського, чернігівського, володимиро-волинського, тверського, псковського, ростовського, константинопольського, римського) духовенства, та події державного значення (отримання церковних посад, сприяння припиненню князівських міжусобиць, проведення обряду поховання тощо).

Ставимо за мету виявити в Новгородському першому літописі [ЛНовг.] повний корпус соціально-етичних портретів представників церковної влади, з'ясувати семантичні особливості вжитих у функції епітетів-означень оцінних лексем, за допомогою яких портрети змодельовані, визначити рівень об'єктивності літописної характеристики осіб. У працях з історії давньоруської мови словниковий склад писемних пам'яток XI–XIII ст. найчастіше вивчається в межах лексико-семантичних груп, із мінімальним урахуванням контексту та ектралінгвальних чинників. Такий підхід не завжди себе виправдовує, особливо, коли йдеться про функціонування в літописах оцінної лексики. Поодинокі коментарі істориків стосовно використання в літописах поряд з іменами реальних історичних осіб епітетів у силу зрозумілих причин не можуть претендувати на повноту та системність. Дослідження в цьому напрямі дають підстави для висновку про те, що опо́ри тільки на семантичну структуру й частоту вживання слова або тільки на історичний контекст виявляється замало для того, щоб з'ясувати традиційність / нетрадиційність літописної характеристики тієї чи іншої реальної особи, визначити ступінь об'єктивності авторської оцінки.

Виклад основного матеріалу дослідження

У стилістично неоднорідному Новгородському першому літописі чергуються фрагменти нейтрального ділового стилю зі вставками, наближеними до художніх нарисів, індивідуально-авторськими, емоційно напруженими. Водночас кількість панегіриків із хвалебними епітетами

настільки мала, що в непосвяченого читача створюється враження повної їх відсутності. Разом із тим на сторінках Новгородського літопису збереглися індивідуалізовані соціально-етичні портрети духовних осіб різного рангу, утворені переважно за допомогою одного-двох хвалебних епітетів-означень.

Багатокомпонентними є лише два портрети. Перший датований XI ст., виявлений у Комісійному списку, належить Стефану Доместику – улюбленому учневі Феодосія Печерського, якого Феодосій перед смертю благословив на ігуменство в Києво-Печерському монастирі: «и начаша братья просити Стефана, демественика суща тогда, ученика Феодосьева, мужа по всему обычаемъ **блага** и **кротка**, **тиха** и **смирена**» (ЛН, *1074, арк. 98).

Протоієрей А. Дублянський зауважив, що в сані ігумена Печерського монастиря Стефан виконав заповіт Феодосія «дотримуватися уставу й закінчити будову новозаложеної головної мурованої манастирської церкви. Все це виконував преп. Стефан, а до того ще розбудував манастир» (Дублянський, 1962, с. 78). Стефан здобув пошану і як ігумен заснованого ним 1078 р. Кловського монастиря в Києві, залишки якого було «виявлено під час археологічних розкопок 1963 р. під керівництвом П. П. Толочка. […] Підвалини стародавньої Богородичної церкви Кловського монастиря, що збереглися, – матеріальне свідчення праць прп. Стефана» (Лопухина, 2017). Будучи єпископом на Волині (1091–1094), Стефан і «на Володимирській катедрі відзначився багатьма добрими ділами» (Дублянський, 1962, с. 78). Наявність декількох хвалебних епітетів-означень у портреті Стефана вказує на те, що Стефан здобув шанування не лише в київських і волинських землях, а й далеко за їх межами, у Великому Новгороді.

Другий портрет датований XIII ст., виявлений у Синодальному списку, належить архімандриту Юріївського монастиря в Новгороді Саві Гречину: «а Саву лишиша, посадиша и въ келии; и разболеся, лежавъ 6 недѣль, и прѣставися […] бяшеть бо мужь **благъ**, **кротъкъ**, **съмѣренъ** и **незлобивъ**» (ЛНс, *1230, арк. 113).

На переконання Н. І. Мілютенко, *Гречин* – язичницьке ім'я: іменування *Грек*, *Гречин*

> сприймається як свідчення про грецьке походження, але в Новгороді на межі XII–XIII ст. було інакше. У статтях 1226, 1229 і 1230 р. у Новгородському 1 літописі повідомляється про обрання Гричина, попа церкви свв. Костянтина й Олени, ігуменом Юріївського монастиря […] Зберігся переписаний

ним […] стихирар, у приписці він називає себе «поп Савва, а по-мирскому Гречин» […] Тут ясно видно, що це було звичайне язичницьке ім'я, яке в Давній Русі було в кожної людини в додаток до хрестильного християнського (Милютенко, 2010, с. 4).

Однак твердження про те, що *Гречин* – язичницьке ім'я, не знаходить підтвердження ані в писемних пам'ятках, ані в «Ономастиконі» С. Б. Веселовського (Веселовский, 1974).

Натомість зміст статті *945 р. в Лаврентіївському, Іпатіївському, Радзивілівському літописах переконує в тому, що *Грьчинъ* (*Грьчинъ*) – етнонім:

и аще створить […] **Грьчинъ** Русину . да прииметь ту же казнь […] аще ли ключитсѧ оукрасти Русину ѿ Грекъ что . или **Грьчину** […] Руси […] аще ли купилъ [и] буде **Грьчинъ** (ПВЛ-1, *945, арк. 12 зв.–13(2); те саме ПВЛ, ЛИ-3, *945, арк. 12 зв.(2), 13(2), 13 зв. (2); ЛР, *945, арк. 25);
аще оударить мечемъ […] Русинъ **Грьчина** . или **Грьчинъ** Русина (ПВЛ-1, *945, арк. 13 зв. (2); те саме ПВЛ, ЛИ-3, *945, арк. 20 зв.; ЛР, *945, арк. 25 зв.).

Контекст дає змогу з упевненістю кваліфікувати як етнонім і форму жіночого роду *Грекыня* (*Грекини*). Грекинею за походженням були дружина Ярополка Святославича та матір Володимира Мономаха:

Бѣ бо у Ярополка жена **Грикинѣ** (ЛН, *977, арк. 42; те саме ПВЛ-1, *977, арк. 23 зв.);
жену братьню . **Грекиню** (ПВЛ-1, *980, арк. 25);
тчери [вар. РА: дщери] ѿ **Грекинѣ** . С(вя)тополка . ѿ Чехинѣ (ПВЛ-1, *980, арк. 25 зв.);
А у Всеволода родися сынъ Володимирь от цесарицѣ **Грекинѣ** (ЛН, *1053, арк. 83; те саме ПВЛ-1, *1053, арк. 54 зв.).

Гречин є присвійним прикметником чоловічого роду або іменником, який уживався на позначення етнічних коренів людини. В антропонімі *Сава Гречин* постпозиційний компонент *Гречин* виконує функцію неофіційного імені особи і вказує або на те, що в родині Сави Гречина були греки, або на те, що зовні він був схожий на грека.

Сава Гречин відомий в історії також як Олісєй-Гречин і як Олісєй Петрович Гречин. Олісєй – хрестильне ім'я, Сава – чернече ім'я, Петрович – по батькові, оскільки припускають, що він був сином новгородського боярина Петра Михалковича. У роду Сави Гречина, скоріше за все, були етнічні греки. Сава Гречин – знаменитий новгородський ігумен-іконописець, автор фресок у церкві Спаса на Нередиці біля Новгорода (Колчин та ін., 1981).

Коли після прийняття християнства візантійського обряду Київська митрополія перебувала під опікою Греко-православного патріархату, представників духовенства присилали з Константинополя. Оскільки з кінця X ст. і до початку XIII ст. у Київській Русі священнослужителями і церковнослужителями нерідко були вихідці з Візантії, новгородські хроністи не акцентували увагу на етнічних коренях представників вищого і нижчого кліру. Винятком може бути використання етноніма *Гречин* щодо одного з кандидатів в архієпископи Новгорода у статті *1193 р.: «Преставися архиепископъ новгородчкыи Гаврила […] инии хотяху Митрофана поставити, а друзии Мантуриа, а и сии хотяху пакы **Гричина**» (ЛН, *1193, арк. 119 зв.–120).

За підрахунками Майкла Пола, *Гречин* – один із двох греків серед двадцяти невдалих кандидатів на виборах у Новгороді між 1165 р. і 1470 р.:

> З двадцяти кандидатів […] одинадцять були ігуменами монастирів, двоє були ключниками […], один був єпископом […], один був духовником попереднього архієпископа, один був священником […], один був простим монахом, а двоє були греками невизначеного статусу (Paul, 2003).

Невідомо, яку посаду обіймала особа, названа *Гречином*, але ясно, що вона не є ставлеником Константинополя, оскільки вибори відбувалися на новгородському віче.

Після захоплення Константинополя хрестоносцями 1204 р. і розпаду Візантійської імперії Вселенський патріархат Константинополя переїхав до Нікейської імперії (1204–1261), яка продовжувала традиції греко-православної Візантії. У XIII ст. новгородські хроністи почали додатково вказувати, що деякі представники духовенства – греки, які приїхали з Нікеї. У статтях *1233 р., *1237 р. не тільки названо імена митрополитів, а й використано етнонім *Гречин* (*Грьцинъ*, *Гричинъ*, *Гречинъ*):

> митрополитъ […] именьмь **Кюрилъ**, родомъ **Грьцинъ**, приведенъ бысть из Никѣя (ЛНс, *1233, арк. 117; те саме ЛН, *1233, арк. 156 зв.);
> приде митрополитъ **Грьчинъ** изъ Никѣя въ Киевъ, именем **Есифъ** (ЛНс, *1237, арк. 121);
> прииде митрополит **Гричинъ** (вар. АТ: **гречинъ**) из Никиискаго града именемь **Иосифъ** в Киевь (ЛН, *1237, арк. 158 зв.).

Портрети Стефана Доместика і Сави Гречина містять формульні словосполучення, або етикетні формули «кротокъ и смиренъ», «благъ, и кротокъ, и смиренъ», «тихъ, и кротокъ, и смиренъ». Формула «кротокъ

и смиренъ» є базовою і має сталий порядок компонентів. У літописах ці формули також іноді трапляються в портретах духовних осіб:

> Іѡанъ митрополитъ […] **смѣренъ** же и **кротокъ** (ПВЛ-1, *1089, арк. 69 зв.);
> Михаилъ митрополитъ […] **тихъ** убо бѣ, и **кротокъ**, и **смиренъ** (ЛНик-1, Т. 9, *988, с. 57);
> муж **бл(а)гъ**, и **кроток**, и **смиренъ** […] гробъ ег(о) в монастыри Печерьском (ЛР, *1106, арк. 152 зв.).

Крім того, в усіх літописах, за винятком Новгородського першого, зазначені формули протягом XI–XIII ст. широко використовувалися в портретах князів:

> кнѧзь . **тихъ** . **кротокъ** . **смѣренъ** (ПВЛ-1, *1086, арк. 69 зв.);
> **бл(а)гыи кроткыи** . **смиреныи** […] Романъ (ЛК, ЛИ-3, *1180, арк. 217);

Володимир Василькович Волинський «**кроткыи смиреныи**» (ЛГВ, ЛИ-3, *1289, арк. 303 зв.) тощо.

Інші портрети духовних осіб у Новгородському літописі є надто лаконічними і, на перший погляд, суто етикетними, однак навіть у них проступають риси, які дійсно були притаманні історичній особі. Із 1130 р. до 1156 р. архієпископом Новгорода був Нифонт: «бѣ епископомъ 25 лѣт» (НовгЕписк., арк. 19 зв.). Портрет Нифонта в Новгородському літописі містить хвалебний епітет-означення – д.-рус. *боголюбивыи*: «**боголюбивыи** архепископъ Нифонтъ» (ЛНс, *1153, арк. 27 зв.; те саме ЛН, *1153, арк. 108 зв.).

Аналіз показав, що в Новгородському літописі д.-рус. *боголюбивыи* засвідчене в портретах архієпископів у функції усталеного епітета. В усіх випадках ішлося про будівництво або освячення церкви, найчастіше кам'яної:

> архепископъ **боголюбивыи** Илия съ братомъ Гавриломъ създаста манастырь, церковь святыя Богородиця Благовещение (ЛНс, *1170, арк. 37 зв.);
> **боголюбивыи** архиепископъ новгородчкыи владыка Илья с братом Гавриломъ создаста манастырь и церковь устроиста (ЛН, *1170, арк. 113 зв.);
> **боголюбивыи** архиепископъ новгородчкыи владыка Илья заложи церковь камену с братом своимъ Гавриломъ в манастырѣ святого Благовѣщениа (ЛН, *1180, арк. 116);
> заложи церковь камяну въ манастыри на воротехъ **боголюбивыи** архепископъ новъгородьскыи Илия съ братомъ Гавриломъ (ЛНс, *1180, арк. 43);
> Заложи церковь камяну на городьныхъ воротѣхъ **боголюбивыи** архепископъ новгородьскіи Мартурии (ЛНс, *1195, арк. 55);

Архиепископъ новгородчкыи Мантурии **боголюбивъ** сы заложи церковь камену (ЛН, *1195, арк. 121 зв.);
Заложи церковь камяну въ Русѣ святого Преображения **боголюбивыи** архепископъ Мартурии (ЛНс, *1198, арк. 59 зв.);
заложи **боголюбивыи** архиепископъ Мантурѣи въ Русѣ въ своемъ манастырѣ церковь камену (ЛН, *1198, арк. 123 зв.);
Иде **боголюбивыи** архепископъ Нифонтъ въ Ладогу, и заложи церковь камяну святого Климента (ЛНс, *1153, арк. 27 зв.; те саме ЛН, *1153, арк. 108 зв.);
святи церковь архиепископъ **боголюбивыи** Гаврила святого Възнесениа (ЛН, *1191, арк. 119);
святи церковь **боголюбивыи** архепископъ Гаврила (ЛНс, *1191, арк. 50 зв.).

Матеріал показав, що д.-рус. *боголюбивыи* звичайно трапляється у складі формули «заложи / создаста / святи боголюбивыи архиепископъ церковь / манастырь».

Як бачимо, д.-рус. *боголюбивыи* вжите в портреті не тільки Нифонта, а й новгородських архієпископів Іллі (Іоанна; †1186), його брата Гаврили (Григорія; † 1193), Мартірія Рушаніна (Мантурія; † 1199). Гаврила, Мартірій, Нифонт згодом були канонізовані в лику святителів, а це, у свою чергу, свідчить про те, що в Новгородському першому літописі хвалебний епітет д.-рус. *боголюбивыи* мав важливе семантичне навантаження і виконував функцію агіографічного терміна, уживаного в чітко визначеному контексті, коли йдеться про духовних осіб сану архієпископа.

У першому ж згадуванні про Нифонта новгородський літописець називає його святим: «поставиша архиепископа Нифонта, мужа **свята** и зѣло боящася бога» (ЛНс, *1130, арк. 13; те саме ЛН, *1130, арк. 102).

Зазначивши, що попередній архієпископ – Іоанн Попіан відмовився від чину, і назвавши Нифонта святим, хроніст імпліцитно протиставив Нифонта Іоаннові і виразив панівне в правлячих колах ставлення до нього як до особи, яка цілком підходила для сану архієпископа: «отвьржеся архепископъ Иоанн Новагорода» (ЛНс, *1130, арк. 13; те саме ЛН, *1130, арк. 102). Стосовно причини відмови Іоанна висловлено чимало припущень. Детальну реконструкцію було, зокрема, проведено М. В. Пєчниковим, який вважає, що «причини залишення Іоанном кафедри, вірогідно, слід шукати все ж в особливостях внутрішнього життя Новгорода 1-ої третини XII ст., коли суспільно-політичний устрій міста докорінно змінювався» (Печников, 2016, с. 186) і що «не виключений навіть прямий конфлікт з новгородцями з причини підтримки єпископом князя Всеволода Мстиславича […] В обставинах, що склалися, кандидатура свт. Нифонта […],

очевидно, виявилася компромісною» (Печников, 2016, с. 187). На думку П. І. Гайденка, «відмова єпископа Іоанна від кафедри була викликана якимось глибоким, затяжним та вкрай гострим конфліктом святителя з князівською владою та місцевою міською громадою в умовах відсутності підтримки з боку митрополита» (Гайденко, 2020, с. 15). На такому політичному тлі новий архієпископ значно вигравав у моральному плані.

Удруге літописець назвав Нифонта святим, із вдячністю повідомляючи про те, що *1144 р. Нифонт поставив його попом (уточнення такого роду є нетиповими для літописів): «Въ то же лѣто постави мя попомь архепископъ **святыи** Нифонтъ» (ЛНс, *1144, арк. 23 зв.).

Стаття *1156 р. Київського літопису в алегоричній формі (сон Нифонта) розповідає про те, як патріарх Константинополя (у 1147–1151 рр. кафедру патріарха посідав Ніколай IV Музалон) причислив Нифонта до лику святих: «патриархъ же присла к нему грамоты блажа и причитая къ **с(вя)т(ы)мъ** его» (ЛК, ЛИ-3, *1156, арк. 174).

Григор Лужницький вважає, що патріарх приєднав Нифонта до сонму святих за введення новгородської церкви під контроль віча: грека, «що до цієї міри заслужився для візантійської політики […] патріярх Николай Музалон грамотою […] зачислив до "святих"» (Лужницький, 1954, с. 625). Мабуть, більш вагома причина прихильності патріарха криється в тому, що Нифонт рішуче виступав проти ініціативи в. кн. Ізяслава Мстиславича призначити на Церковному Соборі 1147 р. митрополитом Климента Смолятича – не грека. Можливо, Нифонт дещо перебільшував загрозу послаблення візантійського контролю, оскільки Собор канонічно не поривав зв'язків Руської православної церкви з візантійською і, як підкреслив П. П. Толочко, «ні про яке визнання першості римського папи на ньому не йшлося» (Толочко, 1996, с. 285, див. також сс. 289–294).

Грамота патріарха Ніколая Музалона була підставою для місцевого шанування Нифонта в молитвах і негласним дозволом уживати поряд із його іменем агіографічний термін *свѧтыи*, починаючи із середини XII ст. Офіційно Нифонта канонізували пізніше, на другому Макаріївському соборі 1549 р. Волею долі він помер у Києві і був похований у Печерському монастирі: «Нифонтъ […] положенъ бы(с) оу Печерьскомъ манастыри . оу Федосьевѣ печерѣ» (ЛК, ЛИ-3, *1156, арк. 173 зв.).

За словами Г. П. Федотова, «Нифонт, якщо не став одним із найшановніших святителів у Новгороді (такими були Нікіта та Іоанн), то, мабуть, тому, що його мощі знаходилися в Києві, де застигла його кончина.

Натомість він раніше, завдяки патерику, став загальноруським святим» (Федотов, 2004, с. 124).

Дотримуючись літературного етикету у виборі прикметників-означень, літописець водночас прагнув виразити і своє власне ставлення до конкретної особи. У цьому плані показовою є характеристика новгородського ігумена Арсенія. Аналізуючи діяльність церкви в період феодальної роздробленості Київської Русі, А. М. Сахаров відзначив, що з 16 єпископів, які діяли на Русі в домонгольський період, найбільший вплив на державні справи мав новгородський. Із 1165 р. він набув сану архієпископа і фактично стояв над княжою владою: розпоряджався софійською державною казною, скріплював грамоти печаткою, мав військо, бібліотеку, зодчих, іконописців, літописців (Сахаров, 1988, сс. 47–49).

> Водночас, – звернув увагу А. М. Сахаров, – новгородський єпископ був у сильній залежності від місцевої влади, яка не соромилася усувати неугодних їй духовних осіб під будь-яким приводом. 1228 року був вигнаний архієпископ Арсеній нібито через те, що довго стояла дощова погода, а насправді, мабуть, через погане сприяння у відновленні незалежності Новгорода від суздальських князів. Феодальна знать використала у своїх інтересах народне повстання, спрямувавши його проти голови новгородської церкви, якого «акы злодея пхающе за ворот выгнаша» (Сахаров, 1988, сс. 49–50).

Повідомляючи про цю подію, новгородський літописець виказує співчуття до ігумена Арсенія, і це співчуття виражене у двох словах – *кротъкыи* і *съмѣреныи*:

> въздвиже на Арсения, мужа **кротка** и **смерена**, крамолу велику (ЛНс, *1228, арк. 106; те саме *1228, ЛН, арк. 149 зв.);
> Арсѣния игумена, мужа **кротка** и **смерена** (ЛНс, *1230, арк. 113; те саме ЛН, *1230, арк. 153 зв.).

Ужиті щодо Арсенія прикметники *кротъкыи* і *съмѣреныи* є виявом авторської самосвідомості хроніста і виконують, як бачимо, не тільки етикетну функцію.

Після смерті Христини, ігумені жіночого монастиря святої Варвари на вулиці Черниціній у Новгороді, на її місце було обрано Варвару:

> преставися раба божия Хрьстна святыя Варвары; и поставиша на мѣстѣ еи, избра владыка, и сестры все, **кротъку** и **съмѣрену** именьмь Варвару Гюргевую Олекшиниця; и постави ю владыка на сборъ святыя Еуфимие (ЛНс, *1195, арк. 55 зв.).

В іменному покажчику до Новгородського літопису ігуменя Варвара фігурує як дочка Юрія: «Варвара Юрьевна – игуменья Варваринского м-ря в Новгороде» («Указатель личных имен», 1950, с. 571). Проте форми *Глѣбовая*, *Борисовая*, *Мишиная*, *Гюргевая* використовувалися на позначення дружини, а не дочки князя, боярина тощо: «князь пусти к нимъ жены Борисовую, Глѣбовую, Мишиную» (ЛНс, *1232, арк. 116); *Борисовая* – дружина новгородського тисяцького Бориса Негочевича, *Глѣбовая* – дружина новгородського боярина Гліба, *Мишиная* – дружина брата новгородського посадника. У Радзивілівському літописі *Глѣбовоя Гургевича* – дружина кн. Гліба Георгійовича: «*преставис(я) Глѣбовоя Гургевича*» (ЛР, *1154, арк. 197 зв.). В Іпатіївському літописі *Глѣбовая* і *Гюргевая* позначають дружин князів: «Княг., “Глебовая” – […] жена кн. Глеба Всеславича. Княг., “Гюргевая” – […] жена кн. Юрия Владимировича Долгорукого» («Именной указатель», 1998, с. XVIII). Не заглиблюючись у продовження списку подібних імен, зауважимо, що способам утворення найменувань жінок присвячені окремі дослідження (Давыдкина, 2014, сс. 140–142; Соколова, 2009, сс. 258–266; Тельпов, 2017, сс. 291–295).

Усе вказує на те, що в даному випадку йдеться про дружину новгородського боярина Юрія Олексинича (Георгій Алексиничъ, Гюрги Олексиничь). В Академічному списку Суздальського літопису під *1216 роком Юрій Олексинич отримав різко негативну оцінку:

> Кнѧзь великии Мьстиславъ поиде с Новогоро(д)ци на зѧтѧ своєго кнѧзѧ Ярослава […] въ вторникъ а в четвертокъ побѣгоша к Ярославоу кр(е)(с)топрестоупнїци Володиславъ Завидовичь . Гаврило Игоревичь . **Юрьи Ѡлексиничь** (ЛСа-1, *1216, арк. 219).

Літописець пояснює використання негативно конотованого епітета-означення *крьстопрьстоупьници*, повідомляє, що Юрій Олексинич та ще двоє бояр зрадили новгородського князя Мстислава Мстиславича (Мстислава Удалого), який намагався повернути собі новгородський стіл (за два роки до того Ярослав змістив Мстислава).

Встановити обставини, за яких дружина боярина Юрія Олексинича опинилася в монастирі св. Варвари, на жаль, не видається можливим. На відміну від чоловіка – боярина Юрія Олексинича ігуменя Варвара має в літописі позитивну характеристику, а її портрет містить хвалебні епітети-означення д.-рус. *кротъкыи* і д.-рус. *съмѣреныи*, об’єднані у формульне словосполучення «кротокъ и смиренъ». Судячи з того, що літописець

не тільки повідомляє про її обрання, а й наводить подробиці (владика і всі сестри визнали її найбільш гідною посади ігумені, владика обрав її на соборі святої Єфимії), у монастирі до Варвари було дуже шанобливе ставлення, а хвалебні епітети-означення об'єктивно репрезентують її як особистість.

Коли Климент, який з *1276 до *1299 р. був новгородським архієпископом, пішов із життя, на місце нового архієпископа було запропоновано ігумена Феоктиста. Щодо Феоктиста-ігумена літописець використав етикетну формулу «благъ и смиренъ»: «възлюбиша всь градъ от мала и до велика богомъ назнамена мужа **блага** и **смирена**, игумена святого Благовѣщениа, именемь Феоктиста» (ЛН, *1299, арк. 191).

Наступного 1300 р. він став архієпископом («поставиша архиепископом Новуграду Феоктиста» – ЛН, *1300, арк. 191 зв.), а через п'ять років Феоктист-архієпископ отримав у літописі епітет-означення д.-рус. *боголюбивыи*: «священа бысть церкви […] **боголюбивым** архиепископомъ Феоктистомъ» (ЛН, *1305, арк. 193).

Феоктист був канонізований в лику святителів. Уживання д.-рус. *боголюбивыи* в його портреті є суто регламентованим статусом особи і ситуацією освячення церкви.

Невелемовним є портрет новгородського архієпископа Антонія: «Сии же *блаженыи* архепископъ Антонии» (ЛН, *1232, арк. 156; те саме ЛНс, *1232, арк. 116). Укладений у 1897 році іменний покажчик до Лаврентіївського літопису містить інформацію про те, що архієпископ Антоній і новгородець Добриня Ядрейкович – одна й та сама людина: «Антоній (Добрыня Ядрѣйкович), архіеп. Новгородскій» («Указатели. I. Личныхъ именъ», 1997, с. 542). Літописна стаття *1211 р. Суздальського літопису за Академічним списком розповідає про повернення Добрині Ядрейковича з Царгорода, про його постриг і поставлення архієпископом під іменем Антонія (ЛСа-1, *1211, арк. 218 зв.). Водночас Зофія Бжозовська та Іван Петров дійшли висновку про те, що «автор міг отримати інформацію про описані ним події безпосередньо від їхніх очевидців […] Є багато вказівок на те, що він отримував інформацію безпосередньо з табору хрестоносців, а точніше з його німецькомовної частини» (Brzozowska & Petrov, 2019, с. XVIII). Існує припущення про те, що Антоній є автором «Повісті про взяття Царгорода фрягами» (Алешковский, 2015, сс. 180–182; Королев, 2019, сс. 12–14). За висновком О. С. Корольова, «захопленість літописця новгородського архієпископа Антонія німецькими сказаннями видається його

своєрідним "фірмовим" стилем, який під час редагування справив вплив на весь текст новгородського владичного зводу» (Королев, 2019, с. 22).

Проголошеного блаженним «можна літургійно вшановувати на місцевому рівні» (Балог, 2019), слово-термін *блаженыи* позначає передостанню сходинку, яка веде до причислення до лику святих, і в писемних пам'ятках XI–XIII ст. нерідко трапляється в портретах представників духовенства. Відповідь на питання, чому в портреті Антонія лише один хвалебний епітет, знаходимо в коментарі хроніста. Називаючи Антонія блаженним, літописець повідомляє, що Антоній

> преже изгнания сѣде въ епископии лѣт 8 по Митрофане, а въ изгнании лѣт 6; по сѣм приде ис Перемышля в Новгородъ, и седе лѣта 2 […] бысть лѣт 6 въ болезни […] и тако умре (ЛН, *1232, арк. 156; те саме ЛНс, *1232, арк. 116).

Те, що Антоній тричі був зміщений із кафедри (1211–1219, 1225–1228, 1228–1229), могло стати перешкодою для літописця в його бажанні посилити позитивну характеристику.

Д.-рус. *блаженыи* – єдиний хвалебний епітет у портреті Київського митрополита Кирила I – грека за походженням, поставленого нікейським патріархом Германом II:

> прѣставися **блаженыи** митрополитъ всѣя Руси Кыевьскыи, именьмь Кюрилъ, родомъ Грьцинъ, приведенъ бысть из Никѣя (ЛНс, *1233, арк. 117);
>
> преставися **блаженыи** митрополит всея Руси кыевьскыи, именемь Кирилъ, а родомъ бѣ Гричинъ, приведенъ бысть от Нѣкыискаго града (ЛН, *1233, арк. 156 зв.).

Митрополит провів церковні собори, які «наклали заборону на втручання князів у церк. юрисдикцію. В умовах удільної роздробленості Русі це мало забезпечити єдність Церкви і її незалежність від світської влади на місцях» (Плахонін, 2007, с. 296). Оскільки прогресивна реформаторська діяльність митрополита Кирила I вийшла на загальнодержавний рівень, можна сказати, що д.-рус. *блаженыи* в його портреті не є етикетним агіографічним терміном.

В інших літописах Кирило I отримав більш високу оцінку, ніж у Новгородському:

> **бл(а)ж(е)ныи** Кирилл Грьчинъ […] **оучителенъ** […] и хытръ оученью бож(с)твены(х) книгъ (ЛС-1, *1224, арк. 154);
> **бл(а)ж(е)наго** Кирила (ЛС-1, *1226, арк. 154 зв.);

пребл(а)ж(е)ныи и **с(вя)тыи** (ЛГВ, ЛИ-3, *1228, арк. 255 зв.);
книженъ же бысть и филосоѳъ велій (ЛНик-1, Т. 10, *1233, с. 103).

Оцінка Кирила І в Новгородському, Суздальському, Галицько-Волинському, Никонівському літописах є ознакою великої поваги, якою він користувався серед представників світської влади та духовенства. Для порівняння варто сказати, що наступний Київський митрополит Кирило ІІ у Новгородському літописі не отримав жодного хвалебного епітета-означення, в інших літописах його оцінка або взагалі відсутня, або є офіційно-етикетною.

Колективні портрети духовних осіб XI–XIII ст. у Новгородському літописі утворені за допомогою агіографічних термінів д.-рус. *свѧтыи*, д.-рус. *правовѣрьныи*, д.-рус. *прѣподобьныи*, датовані *1238 і *1300 роками: «и **святых правовѣрных** архиепископъ молитва […] и **преподобных** черноризиць» (ЛН, *1238, арк. 161; те саме ЛНс, *1238, арк. 125); «митрополит съ епископы и съ **преподобными** игумены» (ЛН, *1300, арк. 191 зв.).

Д.-рус. *правовѣрьныи* зі значенням «правовірний; який сповідує православ'я, справжню віру» специфіковане на вживанні в портретах священнослужителів, а близьке за структурою та семантикою д.-рус. *благовѣрьныи* є незмінним епітетом у портретах князів. У текстах XI–XIII ст. д.-рус. *прѣподобьныи* зі значенням «подібний до Бога у своїй святості; духовно і морально досконалий; праведний; непорочний» використовувалося втричі частіше, ніж д.-рус. *правовѣрьныи*. На розвиток синтагматичних зв'язків терміна *прѣподобьныи* (насамперед уживання щодо осіб духовного чину) вплинуло те, що він позначав «розряд святих, подвиг яких полягав у чернечому подвижництві. Чернеча аскеза як тип святості передбачає відмову від мирських уподобань, турбот і прагнень та вибір слідування Христу, посту та молитви» (Живов, 1994, с. 81).

Скромне різноманіття епітетів, ужитих в літописах, у тому числі в Новгородському першому, створює ілюзію стилістичної простоти, яка зводиться до використання одних і тих самих епітетів-означень поряд з іменами священнослужителів та інших осіб. Незважаючи на те, що Д. С. Лихачов, вводячи в обіг поняття літературного етикету, застерігав від ототожнення системи літературних канонів зі штампами, писав, що «було б неправильно вбачати в літературному етикеті […] лише сукупність механічно повторюваних шаблонів і трафаретів» (Лихачев, 1979, с. 90), наявні в літописах епітети і формульні словосполучення, на жаль,

апріорно здебільшого кваліфікують як суто етикетні. Для подолання подібної формалізації потрібна максимально повна реконструкція умов появи в тексті кожного окремо взятого епітета-означення, залучення широкого й вузького, стилістичного та історичного контексту, перехресна звірка лінгвістичних та історичних даних.

Дослідження лексичного складу давньоруських літописів багаторазово переконує в тому, що літописці з великою відповідальністю підходили до використання епітетів для характеристики тих чи інших осіб. Поява в літописній статті хвалебного епітета-означення – плід серйозних роздумів, спосіб вираження політичної позиції (загальнодержавної або місцевої, узгодженої із загальнодержавною) представників князівської і церковної влади. Звідси, як ми намагалися показати, чітка закономірність у виборі хвалебних епітетів, яка ґрунтується на цілому комплексі політичних, соціальних, релігійних, естетичних і, нарешті, суб'єктивних причин.

Висновки

Проведений аналіз показав, що в статтях XI–XIII ст. Новгородського першого літопису старшого і молодшого зводів згадується сто тридцять чотири представники духовенства. Із них отримали позитивні індивідуалізовані соціально-етичні портрети одинадцять осіб (два київські і дев'ять новгородських священнослужителів). Узагальнених колективних портретів лише три. У функції епітетів-означень засвідчені позитивно конотовані ад'єктиви *благыи*, *блаженыи*, *боголюбивыи*, *кротъкыи*, *незълобивыи*, *правовѣрьныи*, *прѣподобьныи*, *свѧтыи*, *съмѣреныи*, *тихыи*. І в Синодальному, і в Комісійному списках у хронологічному плані портрети розподілені нерівномірно: один міститься у статті *1074 р., інші зосереджені в статтях з *1130 р. до кінця XII ст., із *1230 р. до кінця XIII ст.

До розгорнутих належать портрет ігумена Печерського монастиря Стефана Доместика і портрет ігумена-іконописця, архімандрита Сави Гречина (Олісєя-Гречина). Лаконічними, утвореними за допомогою одного-двох, зрідка трьох хвалебних епітетів-означень, є портрети київського митрополита Кирила I (грека), новгородських архієпископів Нифонта, Антонія, Іллі (Іоанна), його брата Гаврили, Мартірія (Мантурія) Рушаніна, новгородського ігумена Арсенія, ігумена, потім архієпископа

Феоктиста, ігумені жіночого монастиря Варвари. Слід припустити, що в портретах ігуменів Арсенія, Феоктиста, ігумені Варвари д.-рус. *благыи*, д.-рус. *кротъкыи*, д.-рус. *съмѣреныи* об'єктивно відбивають притаманні їм моральні риси. Д.-рус. *боголюбивыи* засвідчене переважно в портретах архієпископів у складі формульної синтагми «заложи / создаста / святи боголюбивыи архиепископъ церковь / манастырь». Функціональне призначення агіографічного терміна-означення *блаженыи* в портретах архієпископа Антонія і митрополита Кирила I різниться ступенем етикетності. Наявність д.-рус. *свѧтыи* в портреті архієпископа Нифонта викликана, як це було прийнято, потребою створити ґрунт для його шанування в молитвах і подальшої канонізації.

Є всі підстави висновку про те, що вибір хвалебних епітетів для характеристики священнослужителів був об'єктивним, підтвердженим фактами їхнього життя та узгодженим із соціально-політичними, релігійними і моральними чинниками. У використанні оцінних епітетів-означень поряд з іменами представників духовенства все ж таки знайшла вияв авторська позиція літописця, який намагався імпліцитно виразити не тільки загальноприйняте, а й своє суб'єктивне ставлення до тієї чи іншої особи, не виходячи при цьому за рамки канонів літописання та норм літературного етикету. Використання новгородськими хроністами традиційних для XI–XIII ст. формульних словосполучень, або етикетних формул «благъ и кротъкъ», «тихъ и съмиренъ», «кротъкъ и съмиренъ», «благъ и съмиренъ», «благъ, кротъкъ, съмиренъ» свідчить про те, що новгородські літописці працювали в руслі київської писемної школи.

Скорочення

ЛГВ, ЛИ-3 – *Летопись Галицко-Волынская* («Летопись Галицко-Волынская», 1998).

ЛК, ЛИ-3 – *Летопись Киевская* («Летопись Киевская», 1998).

ЛН – *Новгородская первая летопись младшего извода* («Новгородская первая летопись младшего извода: По Комиссионному списку», 1950).

ЛНик-1 – *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновскою летописью* (*Полное собрание русских летописей: Vols. 9–10. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью*, 2000).

ЛНовг. – *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов* (*Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, 1950).

ЛНс – *Новгородская первая летопись старшего извода* («Новгородская первая летопись старшего извода: По Синодальному списку XIII–XIV вв.», 1950).

ЛР – *Радзивиловская летопись* (*Полное собрание русских летописей: Vol. 38. Радзивиловская летопись*, 1989).

ЛС-1 – *Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку* («Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку 1377 г.», 1997).

ЛСа-1 – *Суздальская летопись по Академическому списку* («Суздальская летопись по Академическому списку сер. XV в.», 1997).

НовгЕписк. – «А се новгородскыи епископы» («А се новгородскыи епископы», 1950).

ПВЛ-1 – *Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку* («Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку», 1997).

ПВЛ, ЛИ-3 – *Повесть временных лет по Ипатьевскому списку* («Повесть временных лет по Ипатьевскому списку», 1998).

Бібліографія

Джерела

А се новгородскыи епископы [НовгЕписк.]. (1950). In *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов* (p. 473). Издательство Академии наук СССР.

Летопись Галицко-Волынская [ЛГВ, ЛИ-3]. (1998). In *Полное собрание русских летописей: Vol. 2. Ипатьевская летопись* (pp. 717–938). Языки русской культуры.

Летопись Киевская [ЛК, ЛИ-3]. (1998). In *Полное собрание русских летописей: Vol. 2. Ипатьевская летопись* (pp. 284–711). Языки русской культуры.

Новгородская первая летопись младшего извода: По Комиссионному списку [ЛН]. (1950). In *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов* (pp. 101–427). Издательство Академии наук СССР.

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов [ЛНовг.]. (1950). Издательство Академии наук СССР.

Новгородская первая летопись старшего извода: По Синодальному списку XIII–XIV вв. [ЛНс]. (1950). In *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов* (pp. 13–100). Издательство Академии наук СССР.

Повесть временных лет по Ипатьевскому списку [ПВЛ, ЛИ-3]. (1998). In *Полное собрание русских летописей: Vol. 2. Ипатьевская летопись* (pp. 1–284). Языки русской культуры.

Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку [ПВЛ-1]. (1997). In *Полное собрание русских летописей: Vol. 1. Лаврентьевская летопись* (pp. 1–286). Языки русской культуры.

Полное собрание русских летописей: Vols. 9–10. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью [ЛНик-1]. (2000). Языки русской культуры.

Полное собрание русских летописей: Vol. 38. Радзивиловская летопись [ЛР]. (1989). Наука.

Суздальская летопись по Академическому списку сер. XV в. [ЛСа-1]. (1997). In *Полное собрание русских летописей: Vol. 1. Лаврентьевская летопись* (pp. 489–540). Языки русской культуры.

Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку 1377 г. [ЛС-1]. (1997). In *Полное собрание русских летописей: Vol. 1. Лаврентьевская летопись* (pp. 289–488). Языки русской культуры.

Література

Алешковский, М. Х. (2015). *«Повесть временных лет»: Из истории создания и редакционной переработки*. Весь мир.

Балог, П. (2019, October 9). Шлях до канонізації. *Verbum*, *2019*(48). https://www.verbum.com.ua/category/the-canonization-processes/

Веселовский, С. Б. (1974). *Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища и фамилии*. Наука.

Висоцький, С. О. (1998). *Київська писемна школа X–XII ст. (До історії української писемності)*. Видавництво М. П. Коця.

Гайденко, П. И. (2020). Новгородские архиереи XI–XIII вв. перед судом веча. *Novogardia*, *2020*(1), 8–24. https://doi.org/10.25797/NG.2020.5.1.001

Гимон, Т. В. (1998). Работа новгородского летописца XV в.: Комиссионный список Новгородской первой летописи. In О. М. Медушевская (Ed.), *Историческая антропология: Место в системе социальных наук, источники и методы интерпретации: Тезисы докл. и сообщ. научной конф. Москва, 4–6 февраля 1998 г.* (pp. 91–93). РГГУ.

Гимон, Т. В. (2015). Летописание и развитие письменной культуры (Новгород, XI – первая половина XII в.). *Slověne: International Journal of Slavic Studies*, *4*(1), 94–110. https://doi.org/10.31168/2305-6754.2015.4.1.5

Гиппиус, А. А. (2006). Новгородская владычная летопись XII–XIV вв. и ее авторы (История и структура текста в лингвистическом освещении). In А. М. Молдован (Ed.), *Лингвистическое источниковедение и история русского языка (2004–2005)* (pp. 114–251). Древлехранилище.

Давыдкина, Ю. А. (2014). Наименование жены по мужу в Новгородской первой летописи. *Интеллектуальный потенциал XXI века: Ступени познания*, *2014*(21), 140–142.

Дублянський, А. (1962). *Українські святі*. Biblos.

Живов, В. М. (1994). Преподобный. In В. М. Живов, *Святость: Краткий словарь агиографических терминов* (pp. 81–85). Гнозис.

Именной указатель. (1998). In *Полное собрание русских летописей: Vol. 2. Ипатьевская летопись* (pp. V–XXXIII). Языки русской культуры.

Колчин, Б. А., Хорошев, А. С., & Янин, В. Л. (1981). *Усадьба новгородского художника XII в.* Наука.

Королев, А. С. (2019). К характеристике творчества летописца новгородского архиепископа Антония (первая четверть XIII в.). *Локус: Люди, общество, культуры, смыслы*, *2019*(1), 11–23.

Лихачев, Д. С. (1979). *Поэтика древнерусской литературы* (3rd ed.). Наука.

Лопухина, Е. (2017, May 9). *О преподобном Стефане Печерском, или Как археологи обнаружили церковь XI века в центре Киева*. Православная Жизнь. https://pravlife.org/ru/content/o-prepodobnom-stefane-pecherskom-ili-kak-arheologi-obnaruzhili-cerkov-xi-veka-v-centre-kieva

Лужницький, Г. (1954). *Українська Церква між Сходом і Заходом: Нарис історії Української Церкви*. Накладом Союзу українців католиків «Провидіння».

Милютенко, Н. И. (2010). Византийское духовенство в домонгольской Руси – особенности формирования древнерусской культуры. In *История российско-греческих отношений и перспективы их развития в XXI веке: Материалы конф. Санкт-Петербург, 15–16 июня 2010 г.* (pp. 1–6). РФК Имидж Лаб.

Насонов, А. Н. (1969). *История русского летописания XI – начала XVIII века: Очерки и исследования*. Наука.

Никитин, А. Л. (2005). Новгородская первая летопись и ее изводы. *Герменевтика древнерусской литературы*, *2005*(12), 407–448.

Печников, М. В. (2016). Новгородская епископия в кон. XI – 1-й трети XII в.: Печерские постриженики на Севере Руси и начало эпохи политических преобразований. *Вестник церковной истории*, *2016*(3–4(43–44)), 165–213.

Плахонін, А. Г. (2007). Кирило, I. In *Енциклопедія історії України* (Vol. 4, p. 296). Наукова думка.

Сахаров, А. М. (1988). Церковь в период феодальной раздробленности. *Христианство и Русь*, *1988*(2), 47–49.

Соколова, Е. Н. (2009). Именования женщин в древнерусских памятниках письменности Киевской эпохи. *Вестник Южно-Уральского государственного гуманитарно-педагогического университета*, *2009*(4), 258–266.

Тельпов, Р. Е. (2017). Особенности употребления личных княжеских имен в Синодальном списке Новгородской первой летописи старшего извода. *Мир науки, культуры, образования*, *2017*(1(62)), 291–295. https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-upotrebleniya-lichnyh-knyazheskih-imyon-v-sinodalnom-spiske-novgorodskoy-pervoy-letopisi-starshego-izvoda.pdf

Толочко, П. П. (1996). *Київська Русь*. Абрис.

Толочко, П. П. (2005). *Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст.* Наукова думка.

Толочко, П. П. (2018). *Киев и Новгород в X–XIII вв.: Исторические очерки*. Издательский дом Дмитрия Бураго.

Указатели. I. Личныхъ именъ. (1997). In *Полное собрание русских летописей: Vol. 1. Лаврентьевская летопись* (pp. 541–556). Языки русской культуры.

Указатель личных имен. (1950). In *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов* (pp. 567–595). Издательство Академии наук СССР.

Федотов, Г. П. (2004). *Святые Древней Руси*. Сатисъ.

Шахматов, А. А. (2003). *История русского летописания: Vol. 1/2. Раннее русское летописание XI–XII вв.* Наука.

Brzozowska, Z. A., & Petrov, I. N. (Eds.). (2019). *«Latopis nowogrodzki pierwszy» starszej redakcji: Unikatowy zabytek piśmiennictwa staroruskiego i jego polski przekład*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Freydank, D. (1968). Die altrussische Erzählung über die Eroberung Konstantinopels 1204 (Chronista Novgorodensis). *Byzantinoslavica*, *29*, 334–359.

Gordon, J. (1973). The Novgorod account of the Fourth Crusade. *Byzantion*, *43*, 297–311.

Guimon, T. V. (2015). Community names in the First Novgorodian Chronicle and the territorial structure of the Novgorodian Land (1115–1272). *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, *2015*(2), 134–151.

Paul, M. C. (2003). Episcopal election in Novgorod, Russia 1156–1478. *Church History*, *72*(2), 251–275. https://doi.org/10.1017/S0009640700099844

Poppe, A. (1968). *Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Poppe, A. (1971). Ze studiów nad najstarszym latopisarstwem ruskim: I. Sweneld – ojciec Mściszy, czy Sweneld – ojciec zemsty? *Studia Źródłoznawcze / Commentationes*, *16*, 85–102.

Savignac, D. (2020). *The medieval Russian account of the Fourth Crusade*. https://www.researchgate.net/publication/313080209_The_Medieval_Russian_Account_of_the_Fourth_Crusade

Bibliography (Transliteration)

Sources

A se novgorodskyi episkopy [NovgEpisk.]. (1950). In *Novgorodskaia pervaia letopis′ starshego i mladshego izvodov* (p. 473). Izdatel′stvo Akademii nauk SSSR.

Letopis′ Galitsko-Volynskaia [LGV, LI-3]. (1998). In *Polnoe sobranie russkikh letopiseĭ: Vol. 2. Ipat′evskaia letopis′* (pp. 717–938). IAzyki russkoĭ kul′tury.

Letopis′ Kievskaia [LK, LI-3]. (1998). In *Polnoe sobranie russkikh letopiseĭ: Vol. 2. Ipat′evskaia letopis′* (pp. 284–711). IAzyki russkoĭ kul′tury.

Novgorodskaia pervaia letopis′ mladshego izvoda: Po Komissionnomu spisku [LN]. (1950). In *Novgorodskaia pervaia letopis′ starshego i mladshego izvodov* (pp. 101–427). Izdatel′stvo Akademii nauk SSSR.

Novgorodskaia pervaia letopis′ starshego i mladshego izvodov [LNovg.]. (1950). Izdatel′stvo Akademii nauk SSSR.

Novgorodskaia pervaia letopis′ starshego izvoda: Po Sinodal′nomu spisku XIII–XIV vv. [LNs]. (1950). In *Novgorodskaia pervaia letopis′ starshego i mladshego izvodov* (pp. 13–100). Izdatel′stvo Akademii nauk SSSR.

Polnoe sobranie russkikh letopiseĭ: Vols. 9–10. Letopisnyĭ sbornik, imenuemyĭ Patriarsheĭ ili Nikonovskoĭ letopis′iu [LNik-1]. (2000). IAzyki russkoĭ kul′tury.

Polnoe sobranie russkikh letopiseĭ: Vol. 38. Radzivilovskaia letopis′ [LR]. (1989). Nauka.

Povest′ vremennykh let po Ipat′evskomu spisku [PVL, LI-3]. (1998). In *Polnoe sobranie russkikh letopiseĭ: Vol. 2. Ipat′evskaia letopis′* (pp. 1–284). IAzyki russkoĭ kul′tury.

Povest′ vremennykh let po Lavrent′evskomu spisku [PVL-1]. (1997). In *Polnoe sobranie russkikh letopiseĭ: Vol. 1. Lavrent′evskaia letopis′* (pp. 1–286). IAzyki russkoĭ kul′tury.

Suzdal′skaia letopis′ po Akademicheskomu spisku ser. XV v. [LSa-1]. (1997). In *Polnoe sobranie russkikh letopiseĭ: Vol. 1. Lavrent′evskaia letopis′* (pp. 489–540). IAzyki russkoĭ kul′tury.

Suzdal′skaia letopis′ po Lavrent′evskomu spisku 1377 g. [LS-1]. (1997). In *Polnoe sobranie russkikh letopiseĭ: Vol. 1. Lavrent′evskaia letopis′* (pp. 289–488). IAzyki russkoĭ kul′tury.

References

Aleshkovskiĭ, M. Kh. (2015). *"Povest′ vremennykh let": Iz istorii sozdaniia i redaktsionnoĭ pererabotki*. Ves′ mir.

Baloh, P. (2019, October 9). Shliakh do kanonizatsiĭ. *Verbum*, *2019*(48). https://www.verbum.com.ua/category/the-canonization-processes/

Brzozowska, Z. A., & Petrov, I. N. (Eds.). (2019). *"Latopis nowogrodzki pierwszy" starszej redakcji: Unikatowy zabytek piśmiennictwa staroruskiego i jego polski przekład*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Davydkina, IU. A. (2014). Naimenovanie zheny po muzhu v Novgorodskoĭ pervoĭ letopisi. *Intellektual′nyĭ potentsial XXI veka: Stupeni poznaniia*, *2014*(21), 140–142.

Dublians′kyĭ, A. (1962). *Ukraïns′ki sviati*. Biblos.

Fedotov, G. P. (2004). *Sviatye Drevneĭ Rusi*. Satis.

Freydank, D. (1968). Die altrussische Erzählung über die Eroberung Konstantinopels 1204 (Chronista Novgorodensis). *Byzantinoslavica*, *29*, 334–359.

Gaĭdenko, P. I. (2020). Novgorodskie arkhierei XI–XIII vv. pered sudom vecha. *Novogardia*, *2020*(1), 8–24. https://doi.org/10.25797/NG.2020.5.1.001

Gimon, T. V. (1998). Rabota novgorodskogo letopistsa XV v.: Komissionnyĭ spisok Novgorodskoĭ pervoĭ letopisi. In O. M. Medushevskaia (Ed.), *Istoricheskaia antropologiia: Mesto v sisteme sotsial′nykh nauk, istochniki i metody interpretatsii: Tezisy dokl. i soobshch. nauchnoĭ konf. Moskva, 4–6 fevralia 1998 g.* (pp. 91–93). RGGU.

Gimon, T. V. (2015). Letopisanie i razvitie pis′mennoĭ kul′tury (Novgorod, XI – pervaia polovina XII v.). *Slověne: International Journal of Slavic Studies*, *4*(1), 94–110. https://doi.org/10.31168/2305-6754.2015.4.1.5

Gippius, A. A. (2006). Novgorodskaia vladychnaia letopis′ XII–XIV vv. i ee avtory (Istoriia i struktura teksta v lingvisticheskom osveshchenii). In A. M. Moldovan (Ed.), *Lingvisticheskoe istochnikovedenie i istoriia russkogo iazyka (2004–2005)* (pp. 114–251). Drevlekhranilishche.

Gordon, J. (1973). The Novgorod account of the Fourth Crusade. *Byzantion*, *43*, 297–311.

Guimon, T. V. (2015). Community names in the First Novgorodian Chronicle and the territorial structure of the Novgorodian Land (1115–1272). *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, *2015*(2), 134–151.

Imennoĭ ukazatel′. (1998). In *Polnoe sobranie russkikh letopiseĭ: Vol. 2. Ipat′evskaia letopis′* (pp. V–XXXIII). IAzyki russkoĭ kul′tury.

Kolchin, B. A., Khoroshev, A. S., & IAnin, V. L. (1981). *Usad′ba novgorodskogo khudozhnika XII v.* Nauka.

Korolev, A. S. (2019). K kharakteristike tvorchestva letopistsa novgorodskogo arkhiepiskopa Antoniia (pervaia chetvert′ XIII v.). *Lokus: Liudi*, *obshchestvo*, *kul′tury*, *smysly*, *2019*(1), 11–23.

Likhachev, D. S. (1979). *Poėtika drevnerusskoĭ literatury* (3rd ed.). Nauka.

Lopukhina, E. (2017, May 9). *O prepodobnom Stefane Pecherskom, ili Kak arkheologi obnaruzhili tserkov′ XI veka v tsentre Kieva*. Pravoslavnaia Zhizn′. https://pravlife.org/ru/content/o-prepodobnom-stefane-pecherskom-ili-kak-arheologi-obnaruzhili-cerkov-xi-veka-v-centre-kieva

Luzhnyts′kyĭ, H. (1954). *Ukraïns′ka TSerkva mizh Skhodom i Zakhodom: Narys istoriĭ Ukraïns′koï TSerkvy*. Nakladom Soiuzu ukraïntsiv katolykiv “Provydinnia”.

Miliutenko, N. I. (2010). Vizantiĭskoe dukhovenstvo v domongol′skoĭ Rusi – osobennosti formirovaniia drevnerusskoĭ kul′tury. In *Istoriia rossiĭsko-grecheskikh otnosheniĭ i perspektivy ikh razvitiia v XXI veke: Materialy konf. Sankt-Peterburg, 15–16 iiunia 2010 g.* (pp. 1–6). RFK Imidzh Lab.

Nasonov, A. N. (1969). *Istoriia russkogo letopisaniia XI – nachala XVIII veka: Ocherki i issledovaniia*. Nauka.

Nikitin, A. L. (2005). Novgorodskaia pervaia letopis′ i ee izvody. *Germenevtika drevnerusskoĭ literatury*, *2005*(12), 407–448.

Paul, M. C. (2003). Episcopal election in Novgorod, Russia 1156–1478. *Church History*, *72*(2), 251–275. https://doi.org/10.1017/S0009640700099844

Pechnikov, M. V. (2016). Novgorodskaia episkopiia v kon. XI – 1-ĭ treti XII v.: Pecherskie postrizheniki na Severe Rusi i nachalo ėpokhi politicheskikh preobrazovaniĭ. *Vestnik tserkovnoĭ istorii*, *2016*(3–4(43–44)), 165–213.

Plakhonin, A. H. (2007). Kyrylo, I. In *Entsyklopediia istoriĭ Ukraïny* (Vol. 4, p. 296). Naukova dumka.

Poppe, A. (1968). *Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Poppe, A. (1971). Ze studiów nad najstarszym latopisarstwem ruskim: I. Sweneld – ojciec Mściszy, czy Sweneld – ojciec zemsty? *Studia Źródłoznawcze / Commentationes*, *16*, 85–102.

Sakharov, A. M. (1988). TSerkov′ v period feodal′noĭ razdroblennosti. *Khristianstvo i Rus′*, *1988*(2), 47–49.

Savignac, D. (2020). *The medieval Russian account of the Fourth Crusade*. https://www.researchgate.net/publication/313080209_The_Medieval_Russian_Account_of_the_Fourth_Crusade

Shakhmatov, A. A. (2003). *Istoriia russkogo letopisaniia: Vol. 1/2. Rannee russkoe letopisanie XI–XII vv.* Nauka.

Sokolova, E. N. (2009). Imenovaniia zhenshchin v drevnerusskikh pamiatnikakh pis′mennosti Kievskoĭ ėpokhi. *Vestnik IUzhno-Ural′skogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta*, *2009*(4), 258–266.

Tel′pov, R. E. (2017). Osobennosti upotrebleniia lichnykh kniazheskikh imen v Sinodal′nom spiske Novgorodskoĭ pervoĭ letopisi starshego izvoda. *Mir nauki, kul′tury, obrazovaniia*, *2017*(1(62)), 291–295. https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-upotrebleniya-lichnyh-knyazheskih-imyon-v-sinodalnom-spiske-novgorodskoy-pervoy-letopisi-starshego-izvoda.pdf

Tolochko, P. P. (1996). *Kyïvs′ka Rus′*. Abrys.

Tolochko, P. P. (2005). *Davn′orus′ki litopysy i litopystsi X–XIII st.* Naukova dumka.

Tolochko, P. P. (2018). *Kiev i Novgorod v X–XIII vv.: Istoricheskie ocherki*. Izdatel′skiĭ dom Dmitriia Burago.

Ukazatel′ lichnykh imen. (1950). In *Novgorodskaia pervaia letopis′ starshego i mladshego izvodov* (pp. 567–595). Izdatel′stvo Akademii nauk SSSR.

Ukazateli. I. Lichnykh imen. (1997). In *Polnoe sobranie russkikh letopiseĭ: Vol. 1. Lavrent′evskaia letopis′* (pp. 541–556). IAzyki russkoĭ kul′tury.

Veselovskiĭ, S. B. (1974). *Onomastikon: Drevnerusskie imena, prozvishcha i familii*. Nauka.

Vysots′kyĭ, S. O. (1998). *Kyïvs′ka pysemna shkola X–XII st. (Do istorii ukraïns′koï pysemnosti)*. Vydavnytstvo M. P. Kotsia.

Zhivov, V. M. (1994). Prepodobnyĭ. In V. M. Zhivov, *Sviatost′: Kratkiĭ slovar′ agiograficheskikh terminov* (pp. 81–85). Gnozis.

Socio-Ethical Portraits of Representatives of the Clergy in the *Novgorod First Chronicle*

Summary

The article is devoted to the reconstruction of the corpus of socio-ethical portraits of representatives of the clergy (*преставися блаженыи митрополит*, *боголюбивым архиепископомъ Феоктистомъ*) in the *Novgorod First Chronicle*. As examined, the chronicle entries of the eleventh–thirteenth centuries contain portraits of eleven clergymen – metropolitans of Kyiv and Novgorod, archbishops, bishops, abbots (Stephen Domesticus, Sava Grechin, Cyril I, Niphont, Anthony, Martirii, Arsenii, Theoktist and others). The study established that the use of laudatory epithets is a way of expressing the political position of representatives of the secular and ecclesiastical authorities.

The author's self-awareness of the chronicler, his desire to express his own opinion, without going beyond the canons of chronicles and norms of literary etiquette, found manifestation in the use of epithets. The degree of objectivity of the annalistic assessment and the degree of etiquette in the use of epithets next to the names of real historical figures have been examined using a combination of linguistic analysis with historical and cultural analysis, taking into account historical facts.

Społeczno-etyczne portrety przedstawicieli duchowieństwa w *Latopisie nowogrodzkim pierwszym*

Streszczenie

Artykuł jest poświęcony rekonstrukcji korpusu portretów społeczno-etycznych przedstawicieli duchowieństwa (*преставися блаженыи митрополит*, *боголюбивым архиепископомъ Феоктистомъ*) w *Latopisie nowogrodzkim pierwszym*. Jak ustalono, zapisy kronikarskie z XI–XIII wieku zawierają portrety jedenastu duchownych – metropolitów kijowskich i nowogrodzkich, arcybiskupów, biskupów, opatów (Stefan Domestyk, Sawa Greczin, Cyryl I, Nifont, Antoni, Martirij, Arsenij, Teoktyst i in.). W toku badań stwierdzono, że stosowanie epitetów pochwalnych jest sposobem wyrażania stanowiska politycznego przedstawicieli władzy świeckiej i kościelnej. Samoświadomość autora kroniki, chęć wyrażenia własnego zdania bez wykraczania poza kanony kronikarskie i normy etykiety literackiej przejawiają się w stosowaniu epitetów. Zbadano stopień obiektywizmu oceny kronikarskiej i wymogów etykiety w wyborze epitetów przy imionach rzeczywistych postaci historycznych, łącząc analizę językoznawczą z analizą historyczno-kulturową, z uwzględnieniem faktów historycznych.

Keywords: *Novgorod First Chronicle*; 11th–13th centuries; representative of the clergy; socio-ethical portrait; semantics

Słowa kluczowe: *Latopis nowogrodzki pierwszy*; XI–XIII wiek; przedstawiciel duchowieństwa; portret społeczno-etyczny; semantyka

Hanna Valentynivna Mezhzherina, National Aviation University, Kyiv, Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8900-577X
Correspondence: anvame1@gmail.com

The preparation of this article was financed within the statutory activities of the National Aviation University in Kiev.

Competing interests: The author has declared that she has no competing interests.

Publication history: Received: 2022-11-23; Accepted: 2023-03-29; Published: 2024-01-28